

## रोकडविरहीत अर्थव्यवस्था : एक अभ्यास

- प्रा.व्ही.पी.भिंंगारदेव

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

जे.के.जाधव महाविद्यालय, वैजापूर

### प्रस्तावना :

केंद्र शासनाने ८ नोव्हेंबर २०१६ रोजी ५०० आणि १००० रुपयाच्या नोटा कायदेशिररित्या वापरातून बाद केल्याचे जाहिर केले. या शतकातील सर्वात मोठा धाडसी, अतिशय नियोजनपूर्वक आणि राष्ट्र हितासाठी घेतलेला निर्णय आहे असे भारताचे माननीय पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी स्पष्ट केले. नोटबंदी करण्यासाठी बरीचशी कारणे होती याचा खुलासा ही या सरकारने स्पष्ट केला. भारतात बनावट चलनाच्या माध्यमातून फोफावलेला दहशतवाद, काळ्या पैशाला प्रतिरोध, बहिशोबी मालमत्ता, मोठ्या प्रमाणावरील भ्रष्टाचार यांना नियंत्रीत करण्यासाठी व देशाची आर्थिक घडी बसविण्या करीता डिजीटल (रोकड विरहीत) अर्थव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी शासनाने घेतलेला हा मोठा निर्णय आहे असे दिसून येते.

रोकडविरहीत अर्थव्यवस्था म्हणजे अशी अर्थव्यवस्था ज्या मध्ये रोख रकमेचा किंवा रोख रकमेचा व्यवहार अस्थित्वात नसतो. त्याच प्रमाणे सर्व व्यवहार हे इलेक्ट्रॉनिक डेबीट कार्ड, क्रेडीट कार्ड, इंटरनेट बँकींग, ऑनलाइन पेमेंट या माध्यमांच्या मार्फत होणारे व्यवहार अंतर्भूत असणारी अर्थव्यवस्था म्हणजे रोकडविरहित अर्थव्यवस्था होय. प्रस्तुत शोध निबंध दुय्यम स्रोतावर आधारलेला असून रोकड विरहित व्यवहाराची सद्यस्थिती, फायदे, तोटे व आव्हाने याचा मागोवा घेणे ही त्या मागील उद्दिष्टे आहेत.

आज भारत सरकार संपुर्ण देशाला डिजीटल आणि कॅशलेस (रोकड विरहीत) बनविण्याचे स्वप्न उराशी बाळगून आहे. त्या दृष्टिने काही महत्वाची निर्णायक पावलेही

उचलली जात आहेत. याचाच एक महत्वाचा निर्णय म्हणजे रिजर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने इलेक्ट्रॉनिकस व्यवहारांना प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि भारतात मध्यम आणि दीर्घकालीन रोकड विरहीत समाज किंवा अर्थव्यवस्था सक्षम करण्यासाठी 'Indian payments and Settlement System : Vision 2018' या योजनेची घोषणा केली आहे. याच बरोबर RBI ने विविध मोबाईल वॉलेटस प्रसिध्द केले आहेत. या वॉलेटस मधुन वापरकर्त्यांना विविध बीले, रिचार्जस, टिकिटस, ई-भेटवस्तु ऑनलाईन उपलब्ध होतात. याच बरोबर सरकारने विविध कार्डवरिल अधिभार, सेवाशुल्क आणि डिजीटल देयके देखिल मागे घेतली आहेत.

वरिल सर्व परिस्थिती जरी निर्माण केली जात असली तरी भारतात कॅशलेस अर्थव्यवस्था टिकणार नसल्याचे काही अर्थतज्ञ छातीठोकपणे सांगत आहे. कारण कॅशलेस इकॉनॉमी ही जरी भारताला विकासाच्या दिशेने अग्रेसर करण्यात महत्वाची भूमिका बजावणारी असली तरी त्यासाठी सर्व प्रथम देशाच्या शेवटच्या घटका पर्यंत कॅशलेस इकॉनॉमीचा प्रसार करणे गरजेचे आहे. आजही भारतातील ७६ टक्के लोकांना इंटरनेट बदल काहीच माहिती नसल्याचे एका सर्वेक्षणातून दिसून आले आहे. इतर देशांशी तुलना केली असता भारतातील लोक व्यवहारासाठी जास्त प्रमाणात रोख रक्कम वापरतांना दिसून येतात.

२०१४ मध्ये भारतातील रोखतेचे प्रमाण १२.४२ टक्के तर चीन मध्ये हे प्रमाणे ०९.०४ टक्के तर ब्राझील मध्ये केवळ ४ टक्के होते. भारतामध्ये एकूण देयकाचा विचार केला तर केवळ ५ टक्के देयके हे इलेक्ट्रॉनिक पध्दतीने अदा केले जातात. इतर अर्थव्यवस्थांच्या तुलनेत

भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये चलनी नोटांची संख्या खुप जास्त आहे. २०१२-१३ मध्ये भारतामध्ये ७६.४७ अब्ज चलनी नोटा होत्या. याच काळामध्ये अमेरिकेच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये केवळ ३४.०५ अब्ज डॉलर्स रोख स्वरूपात उपलब्ध होते.

**अ) रोकड विरहीत अर्थव्यवस्थेचे फायदे :**

**१) कर महसुलात वाढ :-**

काळा पैसा आणि भ्रष्टाचाराच्या समस्येमुळे सरकारला टॅक्स (कर) जमा करण्यात अनेक अडचणी येतात. नोकरदार वर्गाकडून सरकारला मोठ्या प्रमाणात कर मिळतो. परंतु व्यावसायिक कर भरण्यापासून पळवाटा काढत असतात. व्यवहार ऑनलाईन झाले तर सरकारला आणि लोकांना कर भरण्याची आणि चुकवण्याची माहिती ऑनलाईन बघता येते.

**२) त्वरीत व्यवहार :** रोकड विरहीत अर्थव्यवस्थेमुळे त्वरीत व्यवहारिक काम करण्यास मदत होते.

**३) नाणी आणि चलनी नोटा छापण्यासाठीचा उत्पादन खर्च कमी होत जाईल.**

**४) कोणत्याही व्यवहारासाठी जनतेला बँकेत जावून रांगेत उभे राहण्याची गरज राहणार नाही. सर्व व्यवहार कमी वेळेत होतील.**

**५) कल्याणकारी योजनांच्या माध्यमांतून येणारा शासकीय पैसा थेट लाभार्थ्यांच्या बँक खात्यात जमा होईल. यामुळे संपुर्ण प्रक्रिया पारदर्शक होवून आपोआप भ्रष्टाचार कमी होईल.**

**ब) रोकड विरहीत अर्थव्यवस्थेचे तोटे :**

**१) सायबर गुन्ह्यांत वाढ होईल :**

रोकड विरहीत अर्थव्यवस्थेमध्ये जवळपास जास्तीत जास्त व्यवहार हे इलेक्ट्रॉनिक पध्दतीने होणार असतील त्यामुळे निश्चितच सायबर गुन्ह्यांमध्ये वाढ होणार हे उघड आहे. इंटरनेटचा जास्तीत जास्त वापर हा सायबर गुन्ह्यांना उत्तेजना देणारा आहे. २०११ नंतर भारतात नोंदणी झालेल्या सायबर गुन्ह्यांची प्रकरणे खालील प्रमाणे आहेत.

**सायबर गुन्ह्याची सद्यस्थिती**

वर्ष	नोंदणीकृत प्रकरणे	अटक केलेले व्यक्ती
२०११	१७९१	११८४
२०१२	२८७६	१५२२
२०१३	४३५६	२०९८
२०१४	७२०१	४२४६
२०१५	८०४५	५१०२

स्रोत : [www.indianexpress.com](http://www.indianexpress.com)

**२) इंटरनेट साक्षरतेचा अभाव :** भारत हा खेड्यांचा देश आहे. कॉम्प्युटर आणि इंटरनेटच्या बाबतीत भारतामध्ये केवळ ३५० दशलक्ष इंटरनेट वापरकर्ते असून इंटरनेट वापराचे प्रमाण केवळ २७ टक्के आहे. इतर देशांच्या तुलनेने जे फार कमी आहे. नायजेरिया केनिया आणि इंडोनेशियात हे प्रमाण ६७ टक्के पर्यंत आहे. स्मार्टफोनचा वापर भारतात केवळ १७ टक्के असून केवळ १५ टक्के भारतीय त्यावर इंटरनेटचा वापर करतात.

**३) पी.ओ.एस (Point of Sale) मशिन्सची अपुरी संख्या :** रोकड विरहीत अर्थव्यवस्थेमध्ये पीओएस मशिन्सची भूमिका खुप महत्वाची आहे. किरकोळ कामापासून ते मॉल्स मध्ये ग्राहक हे पीओएस मशिन्सच्या आधारे देयके देत असतात. नॅशनल पेमेंट कॉर्पोरेशनच्या माहितीप्रमाणे भारतात २ हजार डेबीट कार्डसाठी फक्त २ पीओएस मशिन उपलब्ध आहे. तुलनेने हे प्रमाणे खुपच कमी आहे. ब्राझील मध्ये हे प्रमाण (२ हजार डेबीट कार्ड मागे) १४८, चीन १२.५, रशिया ६.१ तर ऑस्ट्रेलियात १३.१ आहे.

**भारतातील पीओएस मशिन्सची सद्यस्थिती**

बँकेचे नांव	पीओएस टर्मिनल्सची संख्या (लाखात)
स्टेट बँक ऑफ इंडिया	३.२९
एच.डी.एफ.सी. बँक	२.८८
एक्सिस बँक	२.०७
आयसीआयसीआय बँक	२.०२

स्रोत : [www.indianexpress.com](http://www.indianexpress.com)

४) ऑनलाईन व्यवहारांना हॅकर्स चा धोका :

हॅकिंग आणि सायबर चोरी हे डिजीटल जगाला त्रास देणारे गंभीर धोके आहेत. हॅकर्स जगातील कुठलीही माहिती आणि पैसा चोरू शकतात. हॅकर्सपासुन ऑनलाईन व्यवहाराचे संरक्षण करणे हे एक मोठे आव्हान सरकार पुढे असणार आहे.

५) सर्व जनता बँकिंग प्रणालीशी जोडलेली नाही.

क) भारताला कॅशलेस अर्थव्यवस्था बनविण्यातील आव्हाने :

१) इंटरनेट कनेक्शनची उपलब्धता आणि आर्थिक साक्षरता.

२) भारतात किरकोळ विक्रेत्याकडे पीओएस मशिन मधील गुंतवणुकीसाठी पुरेशे भांडवल नाही.

३) कॅशलेस पेक्षा रोखीने व्यवहार करणे हे लोकांना संयुक्तिकच वाटते. ही मानसिकता बदलवणे.

४) बँकांच्या डिजीटल वॅलेटसची विश्वासार्हता वाढवणे. त्यांचा प्रचार प्रसार करणे गरजेचे आहे.

५) ऑनलाईन व्यवहारांवर होत असलेले सायबर गुन्हे किंवा तक्रारी कमी करणे.

६) क्रेडिट व डेबिट कार्ड / ऑनलाईन व्यवहार नेटबँकिंग यांच्यावरील अनावश्यक येणारे शुल्क कमी करणे.

ड) रोख रकमेचा वापर रोखण्यासाठी RBI आणि सरकारने राबविलेल्या उपाययोजना :

१) सरकार मोबाईल वॅलेटस देखील प्रसिध्द करित आहेत. मोबाईल वॅलेटस धारकांना यांच्या माध्यमातुन त्वरीत व्यवहार व देयके अदा करता येतात.

२) या सेवांसाठी FDI मानके उदारीकरणाने ई-कॉमर्सला प्रोत्साहन देणे.

३) सरकारने देखिल UPI लाँच केले आहे. जे इलेक्ट्रॉनिक व्यवहार सोपे आणि वेगवान बनवते.

४) सरकारने अधिभार, विविध कार्डावरील सेवाशुल्क आणि डिजीटल देयकांचे शुल्क देखील मागे घेतले आहे.

इ) निष्कर्ष : १) कॅशलेस अर्थव्यवस्थेसाठी सर्व जनतेला बँकिंग व्यवहारात आणले जाणे गरजेचे आहे.

२) ऑनलाईन पेमेंट सिस्टीमला सायबर हल्यापासून त्या जोखीमपासुन संरक्षित केले पाहिजे.

३) कॅशलेस अर्थव्यवस्था या बाबतीत अजुनही समाजामध्ये खुप अज्ञान आहे, यामुळे या अर्थव्यवस्थेचा प्रचार-प्रसार आणि कायद्याची जाणिव करुन देणे.

4) POS मशिनची सद्यःस्थितीतील संख्या खुपच कमी आहे. ती वाढवण्यासाठी बँकांना प्रोत्साहन देणे.

५) इलेक्ट्रॉनिक व्यवहार सुलभ व संरक्षित करणे.

६) इंटरनेटची व्यवस्था ग्रामीण भागापर्यंत पोहचवणे.

७) पेमेंट बँकांना परवानगी देणे.

सरकारने नोटबंदीचा निर्णय जाहिर केल्यानंतर देशातील रोकड विरहीत व्यवहारास काही प्रमाणात चालना मिळाली आहे. परंतु त्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ करण्यासाठी रोकड विरहीत व्यवहाराच्या फायद्या संदर्भात जनतमेमध्ये जागृती करणे गरजेचे आहे. तसेच अशा व्यवहारांवर लादण्यात येणारे अधिभार कमी करुन प्रोत्साहन देणे गरजेचे आहे.

संदर्भ :

१) श्री.प्रदिप एच.तावडे - भारतातील रोकड विरहीत अर्थव्यवस्था.

२) रश्मी बिंद्रा - डिजीटल इंडिया

३) प्रिती गर्ग - व्यवसाय आणि व्यवस्थापन जर्नल, भारतातील कॅशलेस अर्थव्यवस्थेची ओळख, फायदे आणि आव्हाने (२०१६)

4) Mathangi R. - Improving Service Quality Through Digital Banking-Issues and Challenges, March - 2017.

5) www.indianexpress.com

६) दैनिक लोकमत